

L'església de Sant Joan de Boí i les seves pintures murals

Milagros Guardia

UBe

p·r·m

L'església de
Sant Joan de Boí
i les seves pintures murals

L'església de Sant Joan de Boí i les seves pintures murals

Milagros Guardia

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

pirineus romànics
monografies

Índex

1. La descoberta de l'església «romànica»	9
2. Les primeres intervencions a l'església: l'arrencament de les pintures murals	17
3. Les restauracions de l'església de Sant Joan i la descoberta de noves pintures	25
4. La vila i els senyors de Boí	35
5. Boí sota els bisbats de Roda-Barbastre i la Seu d'Urgell	43
6. Boí i la seva església des de l'edat mitjana	51
7. L'arquitectura original de Sant Joan de Boí	57
8. La decoració pictòrica de Sant Joan de Boí	63
Els «pintors» de Sant Joan de Boí	65
La sintaxi ornamental: la disposició de les imatges als murs de l'església	69
Descripció general del contingut i organització de les imatges en l'espai eclesial	74
El programa iconogràfic	79
Els joglars en acció	80
La lapidació de sant Esteve	86
Paradís i càstigs infernals: un judici a la contrafaçana?	95
La bèstia apocalíptica	101
Criatures, i un bestiari confegit amb retalls?	106
Algunes conclusions sobre el programa	114
Noves intervencions pictòriques: la decoració exterior de la porta	116
Els grafitis de la portada	121
9. Bibliografia	125

La descoberta de l'església «romànica»

Les esglésies de la vall de Boí no van despertar cap interès entre els viatgers o estudiosos que la van recórrer fins als primers anys del segle xx. L'encant de les «esglesietes», que reconeix Antoni M. Alcover durant la visita que hi va fer amb motiu de l'excursió filològica l'any 1906, és ben expressiu del tipus de consideració que li suscitaven. Tanmateix, la documentació medieval que s'hi referia, directament o indirecta, ja l'havia començat a analitzar uns anys abans, el 1900, l'historiador Guillem de Brocà. La documentació es conservava a l'antic santuari de Caldes de Boí, que, contràriament a la resta de la vall, era força freqüentat per l'existència del balneari. D'ençà que la família Vallmitjana el va adquirir l'any 1895,¹ va ser una instal·lació que va començar a ser destinació de vacances de personatges amb inquietuds intel·lectuals i artístiques.

Devem a Lluís Domènech i Montaner, arquitecte i membre actiu de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, les primeres notícies sobre l'arquitectura i la decoració de les esglésies de la vall, tot i que les seves notes no van ser mai publicades. Efectivament, entre el setembre i l'octubre de l'any 1904, en el decurs d'una de les expedicions per descobrir i documentar el que havia de ser incorporat al seu projecte de llibre sobre l'arquitectura romànica catalana, va visitar, dibuixar i fotografiar, entre altres esglésies de la vall, la de Sant Joan de Boí. En paraules seves, l'església era:

1 Sobre les vicissituds del balneari i el santuari, vegeu BELLMUNT 1997. Al respecte dels visitants del balneari, vegeu ESPAÑOL 2010-2011 i SALA 2017.

[...] construida en sillarejo d'ull de serp, tenia tres absis. Sols hi ha señal de l'absidiola del evangeli. El campanar sols te antich dos pisos el resto es modern. El cos de la Iglesia agafava los tres absis però es tal la reforma del renaixement que no se veu la disposició de les naus. La nau central sembla que era semicircular de archs dobles. Pintures murals al exterior n'hi habian forman un gran recuadro sobre la porta de la part nort. La decoració consistia de un ajedresat groch y vermell ab diferents peses de ornatos y a sobre si vehuen restes de figures. Es molt esborrat y te el caràcter marat del sicle XII. Ample de les naus, de 4 a 5 metres la principal y es relativament curta. Resultant les naus laterals casi cuadrades.²

L'església de Sant Joan de Boí, mal anomenada aleshores de Santa Maria per un error que es repeteix en els primers estudis i que segurament deriva de l'advocació del santuari de Caldes i la presència a Boí de la marededeu amb el nen d'aquella església, va arribar al segle xx amb moltes transformacions que havien afectat l'estructura romànica, en particular les cobertes, l'organització dels espais interiors i el sistema d'accessos (*vide infra*). No era fàcil de descobrir i d'analitzar com podia haver estat en època del romànic un edifici tan profundament refet.

Tres anys més tard, el 1907, la visita amb motiu de l'expedició jurídica i arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans va permetre analitzar els monuments de la vall de Boí. Puig i Cadafalch va dibuixar diversos croquis de la planta i dels alçats de Sant Joan, acompanyats d'anotacions.³ Quant a la planta general, amb mesures precises, s'hi recull la compartimentació d'època moderna de les naus laterals —l'estat de l'església en aquell moment— i la proposta de

2 GRANELL, RAMON 2006: 181. La fotografia que acompanya la transcripció de la fitxa de Domènech en aquesta publicació no correspon, però, a l'església de Boí sinó a la de Durro. Sobre el llibre mai publicat, vegeu DOMÈNECH I GIRBAU, SALA 2023.

3 Arxiu Nacional de Catalunya, fons Puig i Cadafalch. Es troben als quaderns CR 104.818, fol. 11v i al CR 104817, fol. 5r. Ambdós quaderns són reproduïts a ALCOLEA 2008. Vegeu també, respecte d'aquesta expedició, GUARDIA, LORÉS 2013.

Figura 1. Església de Sant Joan de Boí: interior. 1960. Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic, Arxiu Mas, G-43470.

Puig de reconstruir la capçalera amb tres absis —l'església només conservava l'absidiola de l'evangeli—. Pel que fa a l'estat original de l'absis central, s'hi suggereixen dues possibilitats: una, amb un curt tram de cor i quasi en línia amb els laterals; l'altra, amb un cor més profund i, per tant, sobreixint considerablement respecte d'aquells.

El mur meridional estava destruït en el tram entre el campanar i l'angle occidental —espai que servia de capella baptismal—; per això Puig el completava en el seu dibuix tal com devia ser en origen. Identificava una finestra antiga al mur nord, que dibuixa, i suggeria un sistema de coberta de tres vessants («es possible una Iglesia primitiva de tres vessants») amb un sostre de fusta per a la nau central, tot i que proposava que les laterals eren cobertes amb volta de quart de cercle («Las voltes laterals sembla eran a cuart de circol»). Dibuixava també la finestra de la façana occidental que es conservava en aquell moment i que considerava original.

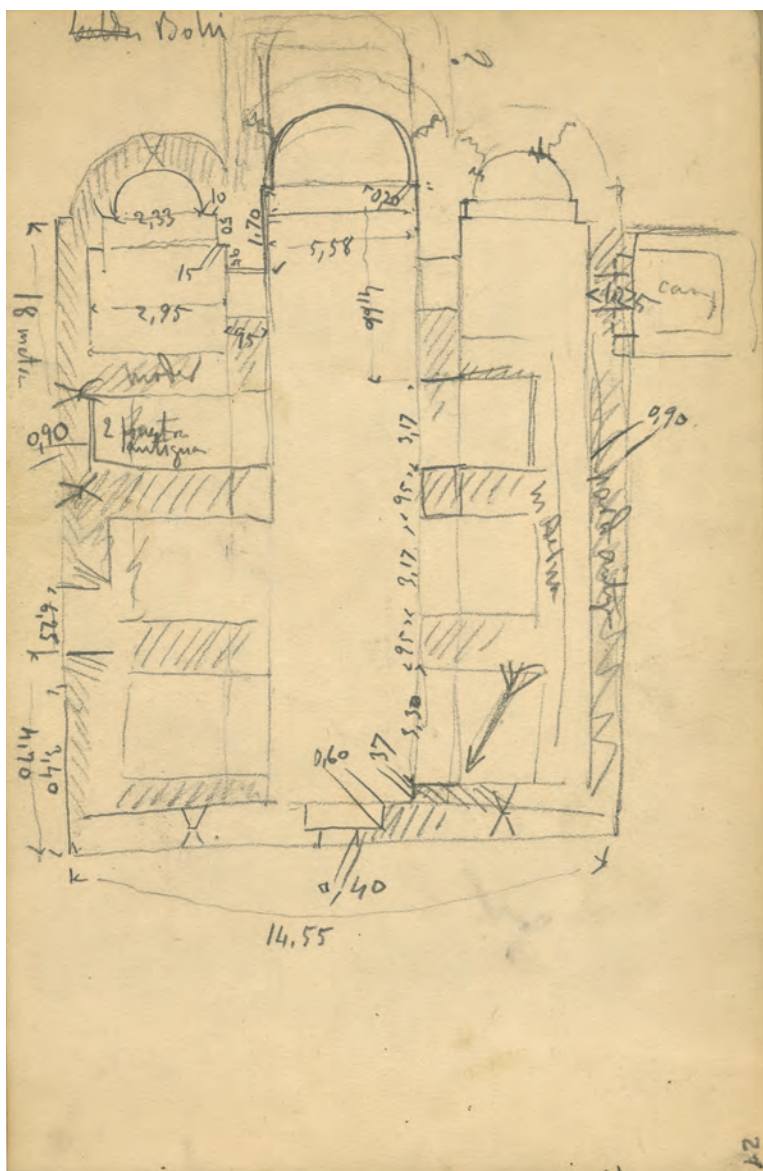

Figura 2. Església de Sant Joan de Boí: croquis de la planta. 1907.
 Quadern de notes de Josep Puig i Cadafalch. CR 104.818, fol. 11v. ANC I-737-T-711.

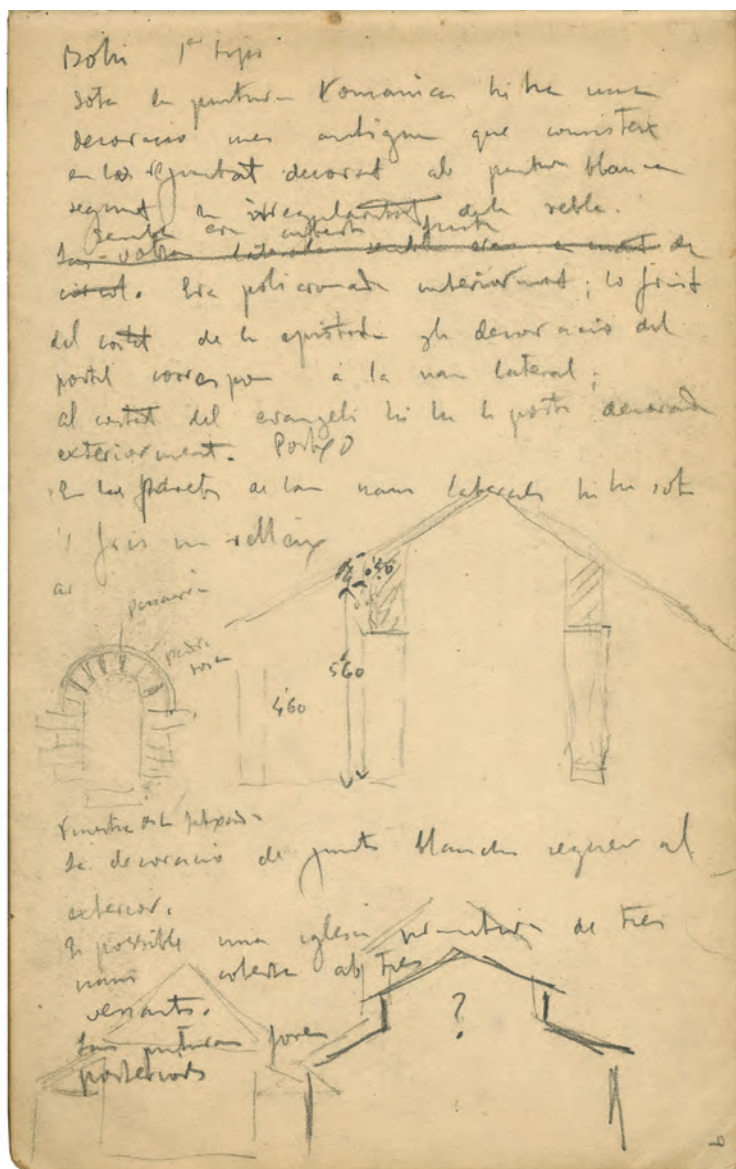

Figura 3. Església de Sant Joan de Boí: croquis de l'alçat i cobertes. 1907. Quadern de notes de Josep Puig i Cadafalch. 104.817, fol. 5r, CR 104.818. ANC I-737-T-711.

Amb tot, les aportacions més destacades es refereixen a la notícia de les pintures, no només les que ornaven l'exterior de la porta del costat de l'evangeli —que ja havia assenyalat Domènech—, sinó també les de l'interior de l'església, amb alguna precisió interessant: «Sota la pintura romànica hi ha una decoració mes antiga que consisteix en lo rejuntat decorat ab pintura blanca seguint la irregularitat de la rebla». Una «decoració de junts blanchs» que també localitza a l'exterior.

Gudiol, al seu quadern de notes de la mateixa expedició, ens ofereix alguns detalls sobre les pintures:

En les parets de les tres naus antigues hi ha restes de pintures de gran caràcter bizantí. En un sostre mort hi ha pintada la lapidació de S. Esteve llegintse sobre el cap del Sant [*copia la inscripció referida a Sanctus Stefanus*] y sobre els dos lapidadors [*copia la inscripció que llegeix*]. També's veu un drago ab la boca oberta, diferents motius ornamentals estrelles etc. El portal lateral de l'esglesia ó antich portal hi ha un gran plafó decorat ab pintura presentant un coronat monograma de XP sostingut per angels y uns Sants presentant sos llibres. Les figures sobre franges verda, groga, vermella, groga y verda.⁴

El mateix autor va elaborar, a partir de les seves notes, un estudi historicoartístic de tots els monuments que havien visitat durant l'expedició i que ha restat inèdit fins fa poc (GUARDIA, LORÉS 2013). Per part seva, Puig va publicar el mateix any 1907 un avenç de les seves conclusions sobre l'arquitectura de les esglésies de les valls de Boí i d'Aran (PUIG I CADAFAELCH 1907), on exposava la seva teoria sobre l'existència d'un tipus arquitectònic arcaïtzant, propi de les valls de Boí i d'Aran, que té com a característiques principals el tipus de suports, pilars o columnes cilíndriques d'obra, i les cobertes amb em-

⁴ El quadern es conserva a l'Arxiu Episcopal de Vic i ha estat reproduït a ALCOLEA 2008.

Figura 4. Dibuix al tremp sobre paper de Joan Vallhonrat de la portada de Sant Joan de Boí. 1908. Museu Nacional d'Art de Catalunya, núm. inv. 63878.

bigat de fusta, l'exemple menys modificat del qual era el de l'església de Sant Climent de Taüll.

Paral·lelament, arran de les descobertes de pintures a les esglésies de la vall de Boí, la Junta de Museus, per iniciativa de Josep Pijoan, va encarregar a Joan Vallhonrat la reproducció d'alguns dels fragments pictòrics que s'havien localitzat. És una tasca que va realitzar l'any 1908 i que era previst que il·lustrés, com així va ser, el fascicle corresponent de *Les pintures murals catalanes* (fascicle III), que es va publicar l'any 1911 amb l'estudi del mateix Pijoan (GUARDIA, CAMPS, LORÉS 1993). L'autor ja avançava en aquesta publicació que l'església de Sant Joan de Boí semblava que tenia tots els murs interiors decorats amb pintures romàniques i proposava una interpretació en relació amb l'escena de la lapidació de sant Esteve (*vide infra*).

Les primeres intervencions a l'església: l'arrencament de les pintures murals

A partir d'aleshores, l'edifici i les restes pictòriques identificades als seus murs es van mantenir sense cap alteració fins l'any 1919. A començaments del mes de desembre d'aquell any, el tècnic italià Franco Steffanoni treballava en l'arrencament de les restes de les pintures a l'església de Boí. En aquell moment, estava en curs tot el procés de negociació de la Junta de Museus amb els comerciants que havien adquirit al bisbat d'Urgell un lot important de pintures murals romàniques arran del qual la Junta va comprar les pintures, que van ser arrencades i traslladades al Museu de Barcelona.¹

El director del Museu i impulsor d'aquesta iniciativa, Joaquim Folch i Torres, era a Boí el mes de desembre de 1919 i va poder comprovar que, per sota dels emblanquinats, apareixien altres fragments pictòrics fins aleshores no identificats però que Pijoan ja havia intuït, en particular al mur nord de la nau lateral de l'evangeli: «molts troços, aquí i allà, semblaven formar una composició» (PIJOAN 1911). Amb tot, el que es va arrencar durant l'hivern de 1919-1920 va ser l'escena de la lapidació de sant Esteve i la figura de grans dimensions d'un quadrúpede que hi havia al mateix mur. Les pintures van quedar emmagatzemades a la Fonda d'en Manel, a Boí, perquè el rector del poble no va permetre que els tècnics italians que les van arrencar se les emportessin a Barcelona (GUARDIA, LORÉS 2013: 125). Durant l'estiu de 1920 es va arrencar la decoració exterior de la porta primi-

1 Sobre aquest afer, vegeu PAGÈS 2013 i GUARDIA, LORÉS 2013.

tiva del costat nord. Les pintures van arribar a Barcelona el mes d'octubre de 1920 i es van començar a traspassar per instal·lar-les. Els altres fragments que havien estat localitzats durant l'arrencament, en no constar al contracte de compra inicial, no es van extreure fins més endavant. Efectivament, un cop negociades amb el bisbe Guitart i adquirides el mes de novembre de 1922, les pintures que restaven a Boí van ser arrencades durant el mes de gener de 1923, aquesta vegada sota el control d'un tècnic del Museu, Emili Gandia, com era previst inicialment al contracte (GUARDIA, LORÉS 2013: 167-181 i 195-208). El rector va seguir posant-hi alguns impediments, però finalment la qüestió es va poder resoldre. En el procés va ser possible comprovar que, amagats sota els enlluïts o rere les estructures que s'hi havien afegit al llarg del temps, aquella figura del camell que havia entrevist Gudiol i després havia publicat Pijoan corresponia a la decoració de la part inferior del mur nord de la nau lateral d'aquell costat. També al mateix espai van aparèixer aleshores parelles de sants, i tres joglars en acció entre les finestres del mur. Es va poder comprovar que l'antiga porta tapiada, de la qual es coneixia la decoració exterior, era ornada a la part interior amb la figura d'un gall. I sota les estructures del cor afegit en època moderna als peus de l'església apareixien, molt fragmentades, altres figures. En definitiva, infinitat de testimonis indicaven que la intuïció de Gudiol era correcta, això és: que *tota* l'església havia estat decorada amb pintures. Tot i així, es van deixar al lloc alguns fragments que no estaven en un estat de conservació tan bo com la resta o que, per les estructures modernes sobreposades als murs originals, eren difícils d'extreure.

Els treballs controlats per Gandia durant aquesta darrera operació van ser recollits rigorosament en les seves llibretes de notes. Aquestes llibretes, però, es van perdre amb la seva mort, el 1939, i no s'han pogut recuperar fins fa pocs anys (GUARDIA 2009-2010; GUARDIA, LORÉS 2013: 197-206). Dels seus dibuixos se'n dedueixen interessants aspectes sobre l'arquitectura de l'església. Així, sabem que al mur de ponent, on s'havia obert una porta en època moderna (de

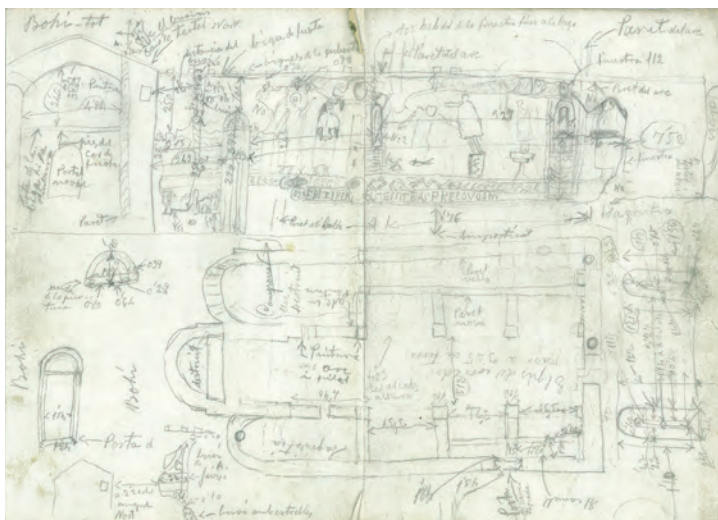

Figura 5. Croquis d'Emili Gandia de l'església de Sant Joan de Boí. Gener de 1923.
Fons Gandia.

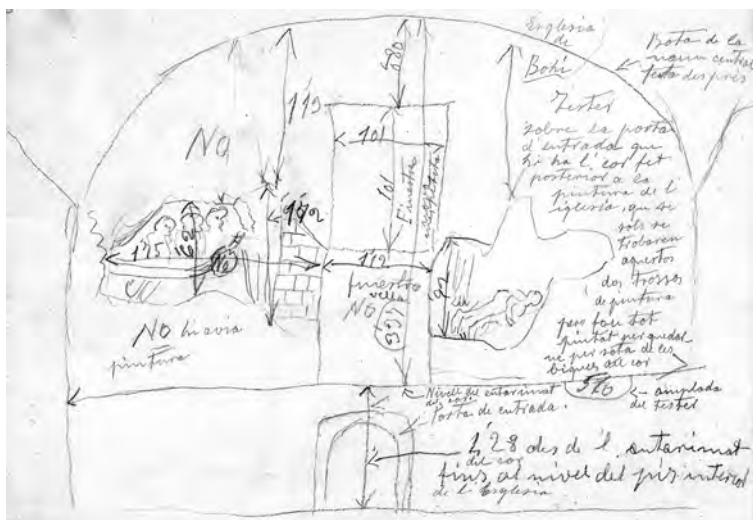

Figura 6. Croquis d'Emili Gandia del mur de ponent. Gener de 1923.
Fons Gandia.

«portal nou», la qualifica Gandia), hi havia una finestra antiga murada d'1,20 metres d'amplada que havia estat substituïda per una de nova, l'actual, que il·luminava millor el cos alt del cor de fusta instal·lat en època moderna contra el mur de tanca occidental, el paviment del qual estava a 4,50 metres del de l'església. Gandia dibuixa, tot re-fent-lo idealment, el que en origen era el mur perimetral del costat meridional, que havia estat mig destruït, entre el campanar i l'espai que s'utilitzava com a baptisteri (*vide infra*). Davant de l'entrada a la torre campanar indica: «lloc destruït». Sabem també que la sagristia ocupava la zona a llevant de la nau lateral nord, on hi havia l'únic absis conservat.

En aquesta campanya d'arrencaments del mes de gener de 1923 no van formar part de l'expedició ni el fotògraf Pelai Mas ni l'arquitecte Josep Danés; per això hi ha poca documentació fotogràfica referida a Boí. Allò que es va arrencar van ser les pintures del mur nord i les de la zona del cor modern, és a dir, el mur de ponent, a més a més de fragments del frontis de l'absis nord. També es van localitzar pintures als intradossos dels arcs de les naus, però només se'n van arrencar dos fragments degut a les estructures sobreposades, que feien difícil la tasca. El conjunt es completava amb una figura masculina amb una au a la mà. És molt evident que, tot i que els van veure, o entreveure, van deixar fragments per arrencar.²

L'arquitecte Danés, present en la darrera intervenció d'arrencaments de l'hivern de 1922 a la vall de Boí, havia pres les notes per tal d'elaborar la planimetria de l'església (12 de desembre de 1920), que va presentar definitivament el mes de març de 1923 (SPAL 178/BOÍ/3/4) juntament amb un informe sobre l'estat de les esglésies de Santa Maria de Taüll i de «Santa Maria» de Boí.³

2 En una carta, el rector de Boí es queixa que només es volien emportar els millors fragments (ADU caixa 112 expedient 1) i hi va posar, per això mateix, en principi, alguns impediments (GUARDIA, LORÉS 2013: 181).

3 SPAL Expedient Taüll A/C31/E4. Transcrivim l'informe complet de Danés a GUARDIA, LORÉS 2020: 309-322. En aquest escrit, que va restar inèdit, fa una anàlisi molt